

H: Jókai József Ferenc

G: Tanulmány

G_n

ALKOTMÁNYOS REND ÉS GYAKORLATI BÖLCSESSÉG

1 Edmund Burke és a brit konzervativizmus hagyatéka
Molnár Attila Károly monográfiájában*

I.

Molnár Attila Burke-monográfiája az első a sorban magyar nyelven. Előtte még senki nem dolgozta fel idehaza e jeles 18. századi brit politikus-gondolkodó szellemi hagyatékát könyvnyi terjedelemben. Az alábbi dolgozat arra kíván vállalkozni, hogy bemutassa, mennyire fontos feladat ez. Ha Magyarországnak szüksége van egy olyan európai léptékű jobboldali politikára, mely minden szempontból szalonképes, ám nem lesz hűtlen a konzervativizmus értékvilágához – ahogy azt mind a jobb-, mind a baloldali politika hívei hangoztatják –, akkor megkerülhetetlen feladat a modern konzervativizmus nagy alakjainak számbavétele, életművük értékelő feldolgozása. Molnár Attilának sikerült a konzervativizmus „alapító atyjáról” szóló könyvében megneveznie azokat a legfontosabb gondolati összetevőket, melyek e hagyományt felépítik, s mindmáig jelentőséggel bírnak. E tanulmány célja, hogy a burke-i típusú mérsékelt konzervativizmus fogalomrendszerét bemutassa, miközben egyszerre hozza közelebb az olvasót Molnár Attila terjedelmes tanulmányához és Burke életművéhez.

Burke igen változatos szellemi tájékozódással rendelkezett. Az ember társas természete, a gyakorlati tudás mibenléte és jelentősége, a spekuláció, az emberi értelem

* Molnár Attila Károly: *Edmund Burke, Századvég Kiadó, Budapest, 2001.*

túlterhelésének elutasítása, a filozófiával és logikával szembeállítva a retorika jelentősége, a szokások személyiséget és társadalmat formáló hatásának vizsgálata, a vallás politikai jelentősége és a vallásgyakorlat, illetve a kegyelemtan felőli megközelítése, a szkepticizmus fogalmának meghatározott jelentéstartalma, a város korrumpáló hatásának kritikája, a hiúság filozófiájának elvetése, az absztrakt (metafizikus) ember- és világkép elutasítása, a történelem és a véletlenek formálta alkotmány tisztelete meghatározóak a fogalmak gondolatvilágában.

Hogy ezeket az elemeket hogy köti össze Burke saját mentalitásának megfelelően, a francia forradalom hatására, azt vizsgáljuk a továbbiakban.

Politika és vallás

Molnár Attila megközelítésének egyik alapvető érdeme, hogy Burke életművét a korabeli teológiai diskurzusok közegeiben elhelyezve szemléli. Ez az értelmezésmód még meglehetősen ritka a mai magyar politikai eszmetörténeti irodalomban, pedig alkalmazása nagyon is kézenfekvő. E kor könyvtermésének legnagyobb részét még mindig a Biblia-kiadások és a teológiai irodalom teszi ki. A közbeszédet alapvetően meghatározzák a vallásról és hitről szóló eszmecserék. A politika teológiai alapú megközelítése nem állt távol magának Burke-nek a felfogásától sem, hisz soha nem habozott álláspontját kifejteni vallási témákban sem. De akkoriban nem is nagyon lehetett még politikáról beszélni a hit kérdéseinek legalább érintőleges említése nélkül. A két diskurzus szorosan összetartozott, noha épp e kor fog döntő szerepet játszani abban, hogy elváljanak egymástól.

Burke első írása, *A természetes társadalom védelmében* (*A Vindication of Natural Society*, 1756) Lord Bolingbroke felvilá-

gosult deista felfogásának ironikus kritikája volt. A deisták álláspontja alapvetően teológiai fogantatású: az intézményes vallással és a kinyilatkoztatással szemben az Istentől származó értelem áll érdeklődésük középpontjában: úgy vélik, ezen keresztül el lehet jutni a természetes valláshoz és Istenhez. Bolingbroke lordja azonban már a társadalmi viszonyokra alkalmazza e tételt, s egyfajta racionalista politikaformálás mellett tör lándzsát.¹ A politikai vezetők isteni értelmét alátámasztó Bolingbroke-tézist már Pope is bírálta, a „hiúság filozófiájának” nevezve azt. Burke ezt a Pope által elindított kritikát viszi tovább, amikor a mellett érvel, hogy az ember eredendően nem racionális, sokkal inkább vallásos lény, akinek értelme is a vallás ügyét szolgálja.² Ám a Bolingbroke nevével fémjelezhető tendencia megállíthatatlannak bizonyult. Ha a vallásos hit kérdésében egyre nagyobb szerepet szántak az értelemnek, akkor innét már nem volt messze a felismerés, hogy ugyanezt az értelmet kell érvényre juttatni a politika kérdéseiben is. A 18. század során „’a boldogságkutatók’ elfordultak a valástól és a túlvilágtól, és a 18. században egyre inkább az evilági boldogságra törekedtek...”. A század első felében még az értelem lehetőségeivel kapcsolatban vallási vonatkozásban voltak kételyeik egyeseknek, ám mivel a későbbiekben a racionalista paradigma áttevődött a vallás kérdéseiről a politikaiakra is, a század folyamán érthető módon „tevődött át a kétely a filozófiai és vallási kijelentésekről a politikaiakra.” (162–163.)³

A századelő deista racionalizmusa és a századvég radikális politikai nézetei között közvetlen párhuzamot vél felfedezni Molnár. Úgy gondolja, az egyik előkészítője, szálláscsinálója volt a másoknak. „Angliában jellemzően a 18. század végi francia forradalomparti radikálisok – például Godwin, Price, Priestley – a századelő deista nonkomformistáinak világából származtak, akik ellen a *Vindication* íródott.” (93)

Ha e párhuzamra felfigyelünk, rögtön érthetőbbnek találjuk, miért tekinthette Burke a francia forradalmat első-sorban vallásháborúnak. Nem csupán arról van szó, hogy a forradalmárok közvetlen akciók révén próbálták rátenni a kezüket az egyházi javakra. Ennél többről volt szó Burke olvasatában. Valójában politikai mentalitásuk emlékeztette őt kísértetiesen a század elején dívó deista vitairatok nyelvezetére, vitastílusára. Ezért tekintette a francia istentelen forradalmárok ellen vívott harcot a maga részéről is vallásháborúnak. Arra kellett ráébrednie, hogy azok, akik korábban csak az egyház fundamentumát támadták, most már a társadalom alapszövege ellen támadtak, s a politikai berendezkedés átalakítását tűzték célul maguk elé. Pontosabban, akik a vallást támadják, azok ugyanezzel a mozdulattal támadnak a vallásra épülő társadalmi, politikai intézményrendszer ellen is. Merthogy „a vallás... a legfőbb védmű a zsarnokság ellen, és a politikai társadalom létének legfőbb biztosítója”. (268) Ráadásul a vallásra épülő társadalom eszméje Burke-nél nem pusztán a Polübiosztól örökölt eszme átvétele, amely szerint „a régiek azért találták ki a vallást, hogy megmentsek az embereket az anarchiától.” (uo.) Burke ennél jelentősebb szerepet szán a vallásnak az ember életében. Számára a vallás tartalma, tényleges mondandója is fontos. Így például fontosnak látja a hagyományos vallásos hit azon elemét, amely szerint az ember sorsának alakításában nem lehet kizárólagos szerepe az értelemnek. A forradalmárok emberképében azért fonódik össze a vallás- és a társadalomkritika, mert a racionalizmus nem tette lehetővé annak feltételezését, hogy az ember egy isten vagy egy uralkodó kiszolgáltottja legyen – legitim módon. Negatív módon mindezt a következőképp magyarázza Molnár Attila: „az eredendő bűn hiányzott a forradalmárok és a tudományos racionalizmus emberképéből, mivel ez esetben az egyéni értelemben vetett hitüket és reményüket nem tarthatták volna

fenn, és szükség lett (volna) a megváltásra, amely kívül állt volna a tudományosnak, azaz kalkulálhatónak, manipulálhatónak tekintett jelenségek körén". (98)

Ha politika és vallás ilyen szorosan összefügg, akkor azt feltételeznénk, hogy hasonlóan szoros kapcsolatot fejezett föl Burke ezek intézményesült formája, vagyis az állam és az egyház viszonyában is. Ám érdekes és jellemző módon ez utóbbiak között egyáltalán nem helyezte a szoros összefonódást. Álláspontja e kérdésben meglehetősen árnyalt. Bár „számára az állam és egyház a politikai társadalomnak csak két aspektusa”, szerinte „mégsem határozhatja meg egyik a másikat”. (269) Ám irtózása a „politizáló teológusoktól és a teológia leplébe bújt politikusoktól” is sajátosan és jellemző módon Burke-re vall. A két szférát egymásra vetítő gyakorlat valójában teológiai érvekkel kívánja a politika rendjét felforgatni, vagy politikai érvekkel az egyházét.⁴ A francia forradalommal szembeni kritikája nem csak az, hogy az állam az egyház ellen fordult, hanem hogy e tekintetben ugyanúgy összemosták a forradalmárok a két területet, ahogy Angliában a nonkonformisták tették, akik persze a vallás felől indulva fejtettek ki politikai tevékenységet. Bár a két terület sok tekintetben hasonló és egymáshoz kapcsolódik, ez nem ok összemosásukra: „A vallást, ahhoz, hogy valamilyen ereje legyen az emberek értelme felett, és hogy létezzen egyáltalán, a törvények felett állónak és lényegét tekintve függetlennek kell feltételezni bármely emberi intézménytől.”⁵ A funkcionális különbségek hangsúlyozása Burke-nél nem elsősorban valamifajta protestáns hevületből fakad, hanem egyrészt a brit polgárháború tapasztalatának értékeléséből – amely szembesítette a briteket a vallásos viszályok politikai tétjével –, másrészt a brit alkotmányos hagyomány következménye, amelyben a politika intézményeinek önállósága hamar körvonalazódott.

Politika és esztétika

Ha Molnár Burke-olvasatának egyik nagy érdeme, hogy a vallási és a politikai viták összefüggései felől közelítette meg Burke politikai gondolkodásmódját, akkor ugyancsak fontos felismerése, hogy Burke esztétikai és politikai gondolkodása összefüggéseire is érdemes alaposabban odafigyelnünk. Bár azon tudósok, akik Burke esztétikai elméletével foglalkoztak, soha nem is tudták kikerülni, hogy esztétikai és politikai elméletének összefüggéseit kutassák, a politikai gondolkodása iránt érdeklődők korábban általában elzárkóztak attól, hogy az esztétikai nézeteket a politikai nézetek értelmezéséhez is felhasználják. Holott, ahogy ez Molnár elemzéséből is kiderül, a két terület összefüggéseinek vizsgálata mindkét kutatási kör számára hasznosítható megfontolásokhoz vezethet.

Burke esztétikája francia és brit klasszicista és felvilágosult szerzőkre épül (feltételezhető forrásai közé tartozott Bouhours, Dubos, Shaftesbury, Addison, Hutcheson és Hume). E szerzők esztétikájában pedig az ízlés kategóriája kulcsfontosságú volt: olyan képességet jelölt, amellyel a képzett, tanult és művelt ítéző rendelkezik, s amely szükséges ahhoz, hogy a kritikus megállapítsa egy tárgy esztétikai minőségét. Burke számára épp az ízlés kategóriája teremtett kapcsolatot az esztétikáról való beszéd és a politikáról való beszéd között. A kiművelt ízlés révén Burke a helyes döntést az idő, a tapasztalat függvényébe állította, s ugyanezt a temporális dimenziót kapcsolja be a szokás fogalma a politikai-morális diskurzusba. Ugyancsak hasonlóság a két fogalom között, hogy a nem pusztán érzéki ítélet értelmében vett ízlésfogalom ugyanúgy normatív tartalommal bír, mint a szokás-erkölc (moral). Molnár szerint Burke a következőképp határozza meg a mesterséges (*artificial*) ízlést: ez az ízlés megfelelő habitust, előítéletet feltételez. E definícióban te-

hát az esztétikai beszédmód egyenesen összeolvad az erkölcsivel: a helyes esztétikai ítélet mintegy feltételezi a helyes morális és politikai ítéletet. Burke írásaiban az esztétika és a szokáserkölc (moral) mindig egymás mellett tűnik fel.⁶ De nincs ebben semmi csodálnivaló. A múlt tiszteletét jelentő konzervatív beállítódás nyilvánvalóan az esztétikai és morális dimenziójában is ugyanazt keresi: azt, ami nem pusztán a pillanat szülötte, hanem az idő által érlelt és benne „a gyakorlat teszi a mestert”. Az ízléshez éppúgy kultúra, kifinomultság kell, ahogy a helyes morális és politikai döntéshez erény (szokássá tett képesség). Molnár ezt a közös elemet a következőképp határozza meg: „A tanult ízlés és szokás egyaránt habitus. Az ízlés, miként a szokáserkölc – a „social”-lal megegyező értelmű „moral” – a valóság kondicionált és kondicionáló megtapasztalása”. (128)⁷

A két ítéletípus hasonló felépítésére vonatkozó burke-i elméletet a szerző máskor másképp vezeti le. Helyesen utal rá Molnár, hogy Burke számára az esztétikai ízlésítélet olykor mintha az emberi (politikai) cselekvés modelljeként szolgálna. (189) A politika világa, csakúgy mint az esztétikum szférája, nem bírja el az absztrakt, univerzális elveket. Olyan folyton változó egyedi döntéseket igénylő területek ezek, amelyek azt feltételezik, hogy az egyén az egyedi helyzetnek megfelelő döntést hoz, vagyis szabályok követése nélkül, pusztán a jó ízlésre, illetve az erkölcsi-politikai bölcsességre támaszkodva ítél. Mind az ízlés, mind a gyakorlati bölcsesség tapasztalaton, kiművelésen alapszik, vagyis időben kibontakozó tudásforma – hisz épp ezt jelenti a konzervativizmus. De persze az alkalmazkodóképesség, az „itt és most”-ra való válaszolni tudás nem jelentheti az ideál hiányát és a pusztá szubjektívizmust sem: Burke a természeti törvényre vonatkozó hagyományos elképzelésből átveszi a dolgok rendjére vonatkozó tételt: vagyis hogy az egyedi helyzetek helyes

megválaszolása nem partikularizmust vagy relativizmust eredményez, hanem az egyedi döntéseken keresztül épp az egyetemes igazság érvényesüléséhez járul hozzá az egyén. Az ítélőerő az egyedi helyzetet mindig az eszmény, egy biztos értékrend viszonylatába helyezi: „Burke egyszerre hitt az univerzális rendben és a változó körülmények fontosságában. A kettő egyeztetése az esztétikai ízlés és gyakorlati tudás, a bölcsesség.” (188)

Végül van Burke-nek egy harmadik magyarázata politikum és esztétikum összefüggésére. E szerint az esztétikum egy olyan fátyol, mely mintegy „megszépíti”, elfogadhatóvá teszi a hatalom működését, amit az értelem egyébként esetleg megkérdőjelezne. A hatalom ugyanis mindig egyeduralomra tör, s ezért félelmetes. Az értelem egyedül nem képes „megszelídíteni” vagy mérsékelni azt. De a politikában érvényesülő esztétikai elem épp arra hivatott, hogy megszelídítse, az egyén számára elfogadhatónak mutassa a hatalmat: hisz az engedelmességre minden hatalomnak szüksége van. Molnár ezt a Burke által hangsúlyozott szempontot a következőképp foglalja össze: „»Az igazi művésznak jótékonyan be kell csapnia a nézőt«⁸, a politikus-művésznak az alattvalókat azzal, hogy fátylakkal takarja el hatalmát, ezáltal élvezhetővé és társadalmivá teszi.” (138) E magyarázatban persze az esztétikai csupán funkcionális jelentőséggel bír, mintegy kiszolgálja a politikait, vagyis alárendelődik ez utóbbinak. Ám az is bizonyos, hogy Burke-öt többek között, sőt jelentős részben épp esztétikai megfontolások vezették a francia forradalom elítélésére: úgy vélte, a forradalmárok épp a hatalom autoritását biztosító, azt megszelídítő fátylat tépték szét, s a modern állam Leviatán-arcát tették láthatóvá.⁹ Vagyis ez utóbbi esetben esztétikai megfontolások uraltak politikai ítéleteket.

Végző soron az esztétika és a politika közti kapcsolat alapja Burke-nél azon meggyőződés, mely szerint a politika

AZ ABLAKOK RITMUSA A TÓTH ÁRPÁD SÉTÁNY FELŐL
Fotó: Hajdú József

gyakorlatát nem is annyira a politikai ideológia, mintsem a politikai kultúra határozza meg, vagy jellemzi adekvát módon. Bármily szép elvek ellenére a viselkedési minták kifinomultsága a legbiztosabb mércéje egy politikai tevékenységnek.¹⁰ Persze a két dolog, ízlés és elvek között szoros kapcsolat van, épp ezért tudja az előbbi az utóbbit megjeleníteni. Csak épp szóban könnyebb hazudni, mint cselekvésben. Ennek pedig épp az a magyarázata, hogy a politika olyan végletesen gyakorlati természetű, s annyira az adott helyzet függvénye, hogy pusztán szabályokkal nem is tudunk megfelelőképp közel kerülni hozzá: egyfajta jártasságot igényel, gyakorlati döntéshozatali képességet, ítélőerőt s nem verbális fantáziát, elméleti felkészültséget, vagy intellektuális meggyőzőerőt.¹¹

Természetjog

Régi vitatéma Burke-vel kapcsolatban, hogy mennyiben tekinthető pragmatikus „*status-quo* konzervatívnak”, s mennyiben értékőrző, a természetjogi hagyományhoz kötődő politikai gondolkodó. Valójában igen erős az az értelmezési hagyomány, amely szerint Burke nagyon is szoros szálakkal kapcsolódik a premodern természetjog örökségéhez. Talán Stanlis az, akinek a nevével ez az értelmezési irány legjobban fémjelezhető.¹² Ám az ellentétes irányzat, mely valamifajta utilitariánus, kompromisszumkereső konzervativizmus képviselőjét látja benne, az utóbbi évtizedekben kezd felülkerekedni.

Molnár tanulmánya nagyon karakteresen, és szerintem helyesen foglal állást ebben a vitában. Úgy láttatja szerzőjét, mint aki már-már katolikus orientációjú mentalitással rendelkezik, s a természetjog klasszikus hagyományához kapcsolódik. E klasszikus hagyományt Molnár Arisztotelész, Tamás és Cicero nevéhez köti. (pl. 343) Kü-

lön is hangsúlyozza azonban Molnár Cicero jelentőségét Burke természetfelfogása kapcsán: „Burke hőse a szkeptikus és a természettörvényt megfogalmazó Cicero volt”. (28) E megfogalmazás azért különösen tanulságos, mert világossá teszi, mit ért szkepszisen a Molnár által értelmezett Burke, és mit nem. A szkeptikus látásmód nem az értékeket kérdőjelezi meg, ellenkezőleg, Molnár hangsúlyozza, hogy Burke értékszemléletű konzervatív: „Szerinte a jónak és rossznak vannak objektív mércéi, a politikát, erkölcsöt is örök természeti törvények szabályozzák, akárcsak a természet fizikai rendjét.” (28) A szkepszis csak ezen örök törvények egyedi helyzetben való megtalálásának nehézségére hívja fel a figyelmet: „a cselekvést a környezet kívánalmainak kell irányítaniuk, ugyanis a következmények a körülményektől függenek.” (Uo.) Mint látni fogjuk, a természettörvény e kétarcúsága: örök értéke és feltalálásának nehézségei, Burke természetjog-konceptiójának egyik legfontosabb eleme. A körülmények tiszteletben tartása semmilyen esetben sem jelenthet értékszkepszist. Még az olyan eltérő jogi-kulturális keretek között sem, mint amilyen Indiában adódott a brit uralom képviselői számára. Burke hosszú éveken át küzdött az Indiában basáskodó, lelkiismeretlen és korrupt brit vezetés, s annak legfőbb képviselője, Warren Hastings ellen, mert meggyőződése volt, „hogy az isteni törvények Indiában is hatnak, s ott sem lehet bármit megtenni.” (64) Felfogásának alapja az, hogy az egyes társadalmak hagyományai „ugyan kontingensek, konvencionálisak, de egészük a természettörvény alapján jött létre”. (165) A természet-törvény szabályait nem lehet egyszer és mindenkorra megfogalmazni, mert „(a) politikában és bármely gyakorlati cselekvésben... olyan sokfélék a helyzetek, események, cselekvések, hogy nem lehet őket homogenizáló általános törvényekbe foglalni.” (240. Ennek ellenére feltehetőek előírásai – a gyakorlati bölcsesség révén. „A ter-

mészettörvény Burke szerint a gyakorlati értelemhez tartozik: a kontingenciák és változó körülmények értelmezése, kezelése.” (184–185) A gyakorlati értelem hangsúlyozása azonban nem jelent relativizálást vagy értéksemlegeséget. A gyakorlati bölcsesség révén épp azokat az összefüggéseket pillanthatjuk meg, melyek révén az esendő emberi cselekvések a teremtett világ rendjébe illeszkednek: „egy nagy, változhatatlan, előzetesen létező törvény – amely megelőzi minden eszközünket, minden tervünket, felette áll minden eszménknak és benyomásunknak, megelőzi magát a létünket – hozzáköt és összekapcsol minket az univerzum örök szerkezetével, melyből nem törhetünk ki.”¹³

A Burke által vallott természettörvénynek két eleme van tehát, mely egymással összecseng: az emberi természet és a dolgok, a teremtett világ rendje. A következőkben e két elem burke-i értelmezését vesszük szemügyre.

Az emberi természet

Molnár Attila Burke Adam Smithnek írott levelét idézi egy helyen. E levélben, melyben a levélíró Smith első jelentős könyvének, az erkölcsfilozófiai témában írt *The Theory of Moral Sentiments* című tanulmányának megjelenése alkalmából fejezte ki tetszését, Burke a kettejük felfogása közti hasonlóságot a következőképp fogalmazta meg: „Nemcsak örömmel töltött el az elméleted kiválósága, de meg vagyok győződve biztos volta és igazsága felől is... Egy olyan elmélet, mint a tiéd, amely a változatlan emberi természetten alapul, akkor is fön­n fog maradni, amikor a mindig változó emberi véleményeken alapuló elméleteket el fogják és el kell feledni.”¹⁴ Vagyis Burke-nek az emberi cselekvések és vélekedések kontingenciájára, változó, a körülményekhez igazodó természetére vonatkozó szkeptikus meg-

győződése nem az értékek relativitása mellett szóló érv volt, hanem épp ellenkezőleg. Ez tette szükségessé számára a változások közepette is biztos támpontot nyújtó természettörvény keresésének programját. Ennek pedig, mint a fenti idézetből is láthatjuk, az emberi természet állandónak tekinthető adottságai adták egyik bázisát: „nem tudom megváltoztatni az ember természetét. Ez a tény.” – írta egy másik helyen.¹⁵ Burke szerint minden politikának erről a bázisról kell kiindulnia, s azok a politikusok, akik erről az alapról nem vesznek tudomást, eleve kudarcra vannak ítélve. A francia forradalmárokkal kapcsolatban is ez egyik legfontosabb kifogása: hogy mit sem törődnek az emberi természet alapvető sajátosságaival, azzal szemben próbálnak politizálni. Ahogy a *Töprengésekben* fogalmaz, a politizálás: „az emberi természet és az emberi szükségletek, s mindama dolgok mély ismeretét követeli meg, amelyek megkönnyítik vagy akadályozzák azon különféle célok megvalósítását, amelyekben a polgári intézmények gépezetének munkálkodnia kell.”¹⁶

A „dolgok rendje”

Az emberi természet állandóságát a dolgok rendjének alapvető meghatározottsága biztosítja. Amikor az emberi cselekvéseket, hogy értelmezni és értékelni tudjuk őket, megpróbáljuk tágabb kontextusba helyezni, akkor nemcsak az emberi természet sajátosságaival kell számolnunk, hanem a külső világ rendjének természetével is, melybe e cselekvések beleágyazódnak. Az ember ugyanis nem magában áll a világon, o is csak része a teremtett világ egészének – erre utal a dolgok rendje elképzelése. A dolgok rendje ugyanis „egy rend, ami mindent a maga helyéhez köt”; „feltételezem, hogy Teremtőnkől ered a dolgok rendjében elfoglalt helyünk; ... az Ő akarata és nem a mienk ren-

delt oda minket.”¹⁷ Az embert nemcsak természete korlátozza, hanem azok a viszonyok is, melyekbe beleszületik: a dolgok tőle független, mert rajta kívülálló rendje. A politikának tehát erre a rendre is tekintettel kell lennie, cselekvésünk akkor helyes, ha megfelelő pontossággal tud illeszkedni a bennünket körülvevő világhoz. A francia forradalmárok ebben az értelemben is vétének a természettörvények ellen, hiszen „az egyenlősítők ... csak átalakítják és eltorzítják a dolgok természetes rendjét; felborítják a társadalom építményét, amikor a magasba repítik azt, ami a szerkezet szilárdságának kívánalmai szerint a földön kellene, hogy maradjon.”¹⁸

A dolgok rendjére vonatkozó burke-i tanítás fontos eleme még, hogy a rend nem tervezett, nem emberi akarat terméke, s ennek megfelelően az emberi racionalitás számára nem is feltétlenül hozzáférhető. A láthatatlan kéz és az „*unintended consequences*”, vagyis cselekvéseink nem-szándékolt következményeinek a skót felvilágosodás elméletírói által kidolgozott elmélete alapján Burke is hangsúlyozta a rend spontaneitását. „Semmi sem abszurdabb és veszélyesebb, mint babrálni a társadalom természetes alapjaival annak reményében, hogy azt lehetséges bizonyos kiagyalt módokon fenntartani.”¹⁹ Ennél már az is jobb, ha inkább nem csinálunk semmit, hagyjuk a dolgokat a maguk rendje és módja szerint folyni: „A dolgok természetes működése, ha magukra hagyjuk őket, általában mindent a maga helyére tesz.”²⁰ Csak a legkifinomultabb politikai bölcsesség képes oly módon beavatkozni a társadalom működésébe, hogy azáltal se az emberi természet, se a dolgok rendje ellen ne vétessen. A világ rendje nem merev és változatlan, csak épp változásának sajátos törvényei vannak, s ritmusa sokkal lassúbb annál, amit az ember szeretne. A helyes emberi cselekvés e ritmust tudja felvenni, s a természetes változás folyamatába illeszkedik bele: „Az volna a bölcs, ha követnénk a dolgok

rendjét, és nem kísérelnénk meg siettetni a természet lassú, de finom és egyenletes menetét.”²¹ Ehhez olyan erényekre van szükség, mint amilyen a gyakorlati bölcsesség, a mérséklet, s az elért eredmények megőrzésének képessége.

Mérséklet és gyakorlati bölcsesség

Burke szerint a természettörvényt nem egy eleve lefektetett absztrakt-univerzális normarendszerként kell elképzelnünk, hanem olyan elvárásként, mely minden helyzetben másként és másként fogalmazódik meg. Azt is láttuk, hogy a természetjogi hagyományban ő az arisztotelésziszent-tamási hagyomány folytatójának gondolta magát. Mindezen szempontok azt eredményezik, hogy Burke politikai filozófiája nagyban támaszkodik az antik-keresztény erénytani hagyományra. E nézetrendszer szerint ahhoz, hogy egy politikai közösség élete virágzó legyen, nem elegendő az intézmények zökkenőmentes működtetése. Szükség van még a polgárok és vezetők erényeire is. Az erény kiválóságot jelent, olyan képességet, mely eligazíthatja alanyát az elé kerülő nehéz helyzetekben. Az erénytani felfogás szerint a normák nem tőlünk idegen, rajtunk kívül álló, elvont eszmék, ideálok, elvek, hanem olyan elvárások, melyeket interiorizálnunk kell. Csak ha szokássá, második természetünké válnak az erények, akkor képzelhető el, hogy életünk nehéz helyzeteiben helyesen tudunk dönteni.²² Az ember számára ugyanis nem adatik meg a tiszta racionális kalkuláció a nehéz helyzetekben. Ezek ugyanis olyan egyedi helyzetek, melyekre az általános elvek nem vagy csak nehezen vonatkoztathatók, s a körülmények egy része eleve rejtve marad a döntésre készített egyén előtt, így a minden szempontú higgadt és logikus döntés lehetősége eleve kizárt. A nehéz

helyzeteket az jellemzi továbbá, hogy a döntésre fordítható idő igen rövid, így a racionalizáció ismét csak bajos. Végül az egyén nézőpontja eleve nehezen elképzelhetővé teszi, hogy egy-egy helyzetet a maga egészében, az összes vonatkozó körülmény figyelembevételével ragadjon meg a ráció, az intellektus. Egy ilyen egész-szemponthuságra csak olyan mechanizmusok segíthetik rá az egyént, mint amilyen a *common sense* (józan ész, hétköznapi értelem) vagy a *sympathy* (szimpátia, rokonszenv) erénytanból ismert fogalmai.²³

Az eszmetörténetből jól ismert, hogy az antik politikai nevelés egyik legfontosabb feladatának tekintette az erények kialakítását az egyénben: ennyiben volt az antik politikai képzés mindig tágabb értelemben morális képzés is. Ugyanez a szemlélet átmentődött a keresztény tanításba is, amely a morálteológiában ismét a keresztény erények fogalmaira épült, és ezt a hagyományt terjesztették ki a középkor politikai filozófusai a politika terrénjára. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy a reneszánsz idején olyan szerzők, mint Machiavelli, az antik hagyományhoz való visszatérést a keresztény erénytantól való elfordulásként is megfogalmazták. Amikor tehát Burke vonatkozó elméletét vizsgáljuk, először azt kell világossá tennünk, hogy ő a lehetséges alternatívák közül melyiket választotta saját szemlélete előzményének. Bár Burke számára is antik szerzők, elsősorban, mint láttuk, Cicero volt meghatározó jelentőséggel, mindig gondot fordított arra, hogy az antik szerzőket mint az antik-keresztény²⁴ hagyomány részeit értelmezze.

Politikai felfogása szempontjából a kardinális erények közül kettő látszik különösen fontosnak. Ezek a mérséklet és a gyakorlati bölcsesség (okosság, körültekintés) erényei. Bár számára is alapérték az igazságosság, s fontosnak tartja a bátorság erényét is, államelmélete mégis alapvetően a mérséklet és a gyakorlati bölcsesség fogalma-

ira épül. A következőkben azt vizsgáljuk meg, milyen értelmezést ad ennek a két fogalomnak Burke.

(A következő számban folytatjuk.)

HORKAY HÖRCHER FERENC

Jegyzetek

- 1 Erre nézve lásd *A Letter on the Spirit of Patriotism* című írását (1736).
- 2 „Tudjuk, hogy az ember alkata szerint vallásos lény, és hogy az értelmünk és az ösztönünk is az ateizmus ellen szól.” (Burke: *The Works of the Right Honorable Edmund Burke*, London, F. C. and J. Rivington, 1803. (a továbbiakban *Works*), V 174., idézi Molnár, 297.)
- 3 Itt megint hangsúlyozni kell, hogy Molnár szóhasználatában a kétely nem a descartes-i szkepszis, mely épp a racionalizmus kiindulópontja, hanem pont ellenkezőleg: „az antik, a jezsuita, majd a tory kétely az újításokra vonatkozott...” (163)
- 4 Érvelése a következő: „amiképpen a vallás a társadalom egyik kötelemé, nem szabad annak békéje, rendje, szabadsága és biztonsága lerombolásának igazolására felhasználni.” (*Works*, X. 44, idézi Molnár, 269.)
- 5 *The Writings and Speeches of Edmund Burke*, I-IX. kötet, Oxford, Clarendon Press, 1991. (A továbbiakban *Writings*.) IX, 466., idézi Molnár, 269. Lásd még: „... a politikának és a szószerzőknek akkor is kevés köze van egymáshoz... A szerepek efféle összezavarása éppoly kevésbé használ a polgári szabadságnak és a polgári kormányzat ügyének, mint a vallásnak”. *Töprengések a francia forradalomról*, ford. Kontler László, Budapest, Atlantisz Kiadó, 1990. (A továbbiakban *Töprengések*), 94., idézi Molnár 297.
- 6 Vö.: *A Philosophical Enquiry into the Origin of our Ideas of the Sublime and Beautiful*, Oxford, Oxford University Press, 1990 (A következőkben *Enquiry*), 15., idézi Molnár, 127.
- 7 Kant, aki egyike Burke értő olvasóinak, épp azt nem fogadja el (saját filozófiai rendszertana miatt sem), hogy ennyire párhuzamos lenne a morális-politikai és az esztétikai ítélet. Gadamer pedig ezt a kanti fordulatot fogja nehezményezni, mivel a königsbergi bölcs és a ráépülő hagyomány az esztétika autonómiájával az ítélőerő egységéről szóló tradicionális tanítást támadja és kísérel meg felszámolni. Lásd Kant: *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán, Budapest, Ictus Kiadó, 1997, Bevezetés az ítélőerő kritikájába, Első változat, 17–74., illetve *Igazság és módszer*, Első rész, I. 2. a. Kant tanítása az ízlésről és a zseniről, 52–61.

- 8 *Enquiry*, 70.
- 9 Molnár erre a következőképp utal: „A kedves illúziókat elsöpörte a forradalom, s ezzel lett meztelen és elviselhetetlen hatalom.” (138) Maga Burke a következőképp fogalmazott: „Az összes szép illúzió, mely a hatalmat szelíddé, az engedelmességet kötetlenné tette, s harmonizált az élet különböző árnyalataival, s amely finoman beolvasztotta, bevonta a politikába azokat az érzelmeket, melyek megszépítik a magánemberek társadalmát, s enyhét adják, szertefoszlatnak a világosság és az értelem új, hódító birodalmától.” *Töprengések*, 167.
- 10 Vö.: Molnár, 315., az ízlés és a politikai viselkedés kapcsolatáról.
- 11 „A politika *art* és nem *science*, mivel szabályokba nem foglalható...” Molnár, 348. E felosztás a középkori, arisztoteliánus alapú felosztásra nyúlik vissza. Alapjait megint a *Nikomakhoszi etika* fektette le: „a tudomány bizonyításra alapozott lelki alkat”, illetve „mint Agathón is mondja: 'A művészet kedveli a véletlent, s a véletlen a művészetet.'” *Nikomakhoszi etika*, 1139b, 1140a.
- 12 Peter J. Stanlis, *Edmund Burke and the Natural Law*, Shreveport, Los Angeles, Huntington House, 1987.
- 13 *Writings*, VI, 429., idézi Molnár, 143.
- 14 *Correspondence of Edmund Burke*, szerk. T. W. Copeland, Cambridge, CUP., 1958–1978. (A továbbiakban *Corr.*), II, 130. o. Idézi Molnár, 71.
- 15 *Writings*, III, 122., idézi Molnár, 322.
- 16 *Töprengések*, 148.
- 17 *Writings*, IX, 440; *Further Reflections on the Revolution in France*, Indianapolis, Liberty Fund, 1992. (A továbbiakban *Further*), 160. Idézi Molnár, 238.
- 18 *Töprengések*, 135., idézi Molnár, 261.
- 19 *Writings*, IX, 482., idézi Molnár, 256.
- 20 *Writings*, II, 455., idézi Molnár, 256.
- 21 *Writings*, III, 527., idézi Molnár, 236.
- 22 Az erénnyé vált normák alapja az, hogy az ember nem racionálisan, hanem sokkal inkább utánózva tanul. Nem elvont szabályrendszerre, katekizmusra van tehát szüksége, hanem követhető gyakorlati példákra: „Sokkal inkább utánzással tanulunk, mintsem receptek révén... Ezek alakítják a szokásainkat, véleményünket, életünket.” (*Enquiry*, 45, idézi Molnár 219.)
- 23 Hogy Burke számára is fontosak ezek a korban a skót morálfilozófusok (így Adam Smith vagy Adam Ferguson) által hangoztatott fogalmak, arra két példát szeretnék hozni. A spekulatív rációval szembeállított józan ész fogalma Molnár szerint „Burke korában 'a brit levegőben volt'. A skót whigekre, és szócsovívűkre, az Edinburgh Review-ra volt jellemző a *common sense*-re, a rendesre, elfogadottra, értelmesre, a mindenki által osztott értékekre való hivatkozás.” (207) Mint azt Gadamer eszmetörténeti fejtegetéseiből tudjuk, a *common sense* fogalma etimológiailag

szorosan összekapcsolódik a *sensus communis* fogalmával. Hogy e fogalom is részét képezte Burke szótárának, arra a következő példa szolgáltat bizonyítékot: „a nép tévedhet a választásában, de a közös érdek és a közös érzület ritkán téved.” (*Writings*, IX, 629, idézi Molnár, 282.). Végül még egy megjegyzés: a józan ész és a *sensus communis* fogalma nem csupán ismeretelméleti segédeszközök e hagyomány számára, hanem egyúttal az ember társas természetére utaló jelek is. Ennek alátámasztására a következő idézet szolgálhat: a forradalmároknak „(a)z a céljuk, hogy minden természetes és társadalmi érzületet felesleges hiábavalósággá tegyenek” (*Further*, 48, idézi Molnár, 337).

24 Ma úgy mondjuk, antik-zsidó-keresztény hagyomány.